

Territori i transhumància. Cabrers camperols del desert de San Luis Potosí

María Isabel Mora Ledesma
Programa d'Estudis Antropològics
El Colegio de San Luis AC

L'objectiu d'aquest escrit és presentar les imatges i perspectives de la ramaderia de caprins en una regió mexicana; el que es pretén és explicar com es manté un sistema de diversificació d'activitats en correlació amb el cicle anual (estació seca i de pluges) que marquen l'organització del treball al voltant de la transhumància, amb la qual cosa es pretén rebatre la visió institucional i també la que va a favor del respecte al medi ambient, que veuen aquest tipus de ramaderia com una problemàtica social i territorial associada a la pobresa rural, a l'autosubsistència i al deteriorament del medi ambient

The aim of this article is to describe images and the future prospects for goat-herding in a region of Mexico; the article sets out to explain how a system of diversified activity is maintained that correlates with the changing seasons of the year (dry and rainy seasons) and that shapes the organisation of work around transhumance. In this way, the intention is to challenge the institutional vision, and that of those who seek to protect the environment, which sees this kind of livestock rearing as a social and territorial problem that is associated with rural poverty, subsistence lifestyles and the degradation of the environment.

Introducció

La producció caprina a Mèxic ha estat una activitat tradicional molt lligada al desenvolupament cultural des que els espanyols la van introduir fa 500 anys. A partir de llavors, la ramaderia de caprins ha estat, tradicionalment, una manera d'explotar els recursos naturals de baixa productivitat com són els agostejaments de les regions àrides. Aquesta activitat representa per als habitants de l'altiplà de San Luis de Potosí la font més preuada per a la seva supervivència i al seu voltant giren altres activitats com l'agricultura (blat de moro i mongeta de secà), la caça, la recol·lecció i el treball de jornalier. Així, per als habitants de les localitats del desert de Potosí, el seu principal interès és la terra i les pastures per al bestiar.

L'objectiu d'aquest escrit és presentar les imatges i perspectives de la ramaderia de caprins en aquesta regió. Amb això es pretén explicar com les localitats d'aquest altiplà mantenen un sistema de diversificació d'activitats en correlació amb el cicle anual (estació seca i de pluges) que marquen l'organització del treball al voltant de la transhumància, forma particular de ramaderia extensiva. Així mateix, es pretén rebatre la visió institucional i també la que va a favor del respecte al medi ambient, que veuen aquest tipus de ramaderia com una problemàtica social i territorial associada a la pobresa rural, a l'autosubsistència i a la deterioració del medi ambient.

Associat amb aquesta visió, que limita els cabrers¹ de l'altiplà a una condició precària, el govern mexicà va implementar el 1992 el Programa de Certificació de Drets sobre les terres comunals i Titulació de Solars (PROCEDE), un instrument jurídic que el govern de la República usa per a la regulació de la propietat social. Aquest programa té com a objectiu la divisió en parcel·les de la terra d'ús comú entre comunitats, de tal manera que se'n permeti la venda. Aquest procés està conduït a la privatització de la terra i a la creació de límits territorials de pastura comuns, que estableixen que cap ramader pot traslladar el seu bestiar a camps d'un altre nucli agrari. A tot això s'hi sumen les polítiques institucionals que qüestionen la sobrepastura per un excés de bestiar i poc sòl.

A hores d'ara, en el nord de Mèxic, els modes de vida basats en la tradicional diversificació d'activitats econòmiques prenent com a base el cicle anual, topa directament amb les normatives estatals que pretenen regular l'ús de les propietats socials. Recol·lecció d'aiguamel. Majada –terra comunal– en el municipi de Charcas, San Luis Potosí. Fotografies: M.I. Mora Ledesma.

En aquest context cal preguntar-se sobre la perspectiva futura d'uns ramaders que han sobreviscut al desert durant gairebé tres segles.

Antecedents. La ramaderia a Mèxic

Des de la seva introducció en territori mexicà, el bestiar caprí va tenir una bona adaptació a causa de factors de tipus vegetal, així com per la seva resistència en condicions climàtiques extremes. La seva introducció al nord del país es deu a un grup d'espanyols –entre els quals hi havia sefardites (jueus espanyols)– que van colonitzar les parts més septentrionals de Nova Espanya, segons es diu, fugint de les pressions inquisitorials per culpa de la seva religió. Aquests jueus van fomentar el bestiar caprí, ja que constituïa una part important de la seva dieta i dels seus costums cerimonials i litúrgics. I així, per qüestions de tipus religiós, van propiciar al nord de Mèxic el desenvolupament de l'activitat caprina. (Elizondo, 1987; Covián, 1987 a; Villegas; Bolaños; Olguín, 2001:20)

La regulació de la ramaderia durant la conquesta va ser normalitzada per la Mesta (fundada el 1537), germandat que reglamentava el moviment de ramats transhumants, dirigida per una assemblea d'antics pastors, de la qual no formaven part els agricultors. La Mesta controlava els drets de pas cap a les pastures, definia i autoritzava les rutes i abeuradors i determinava els llocs per al cobrament dels impostos. (Saucedo Montemayor, 1984). Encara perduren les disposicions de la Mesta que fan referència a ferros i marques, guies sanitàries per al trànsit lliure, aprofitament comunal de les pastures, drets d'abeurament, drets per a animals en dipòsit, per utilitzar arreu, rius, abeuradors i llacunes propietat de la nació o de la comuna, franquícies per recollir el bestiar i retenir el bestiar com a penyora per garantir un dany causat. (Llei ramadera, SLP, 1997:159-1193).

Amb la desamortització dels béns eclesiàstics el 1859, la terra va passar a domini de la nació, i va ser distribuïda entre grans i petits propietaris, fet que va afavorir el latifundi al país. Abans de la revolució, la ramaderia tenia unes característiques feudals. Els grans latifundis ramaders explotaven grans extensions de terres amb poques mans. Aquestes circumstàncies van provocar falsos con-

ceptes entorn de la ramaderia, que es va considerar com una explotació que requeria de grans extensions que s'aprofitaven malament a través de pastures nòmades.

La ramaderia a Mèxic va patir un retrocés entre el 1810 i el 1910 com a conseqüència dels múltiples moviments armats. La revolució va acabar amb el 50% de l'inventari ramader, i va liquidar pràcticament tota la zona nord. Una altra etapa difícil per a aquesta activitat va ser durant la postrevolució, quan va implementar-se la Reforma Agrària, impulsora de l'agricultura i gràcies a la qual es van repartir les terres entre els grups originals a qui els les havien confiscat amb els latifundis. De 1912 a 1934 va tornar a ressorgir la ramaderia amb una nova modalitat, la ramaderia comunal a partir del repartiment de latifundis i hiesendes, emparada pel primer Codi Agrari i per la dotació de terrenys d'agostejament d'ús comunal, amb una protecció oficial a la ramaderia, fonamentat en el Decret de dia u de març de 1937. (Saucedo Montemayor, 1998).

El bestiar caprí a Mèxic

Des del Porfiriato² (finals del segle XIX) el bestiar caprí va tenir una gran importància dins l'economia nacional, sobretot en la del nord de Mèxic: a

1. Cabrer vol dir "el que té cabres".

2. Període de 31 anys en què va governar el país el general Porfirio Díaz.

La zona del desert de Chihuahua, amb l'altiplà de Potosí, amb grans espais oberts, ha esdevingut tradicionalment un indret de pasturatge transhumant.

Chihuahua, Zacatecas, San Luis Potosí, Durango, Coahuila, Nuevo León.

A Mèxic es comptaven 9 milions de caps l'any 1997, fet que situava el país en el segon lloc d'Amèrica i dotzè del món, amb una extensió de 109,7 milions d'habitants. (Villegas; Bolaños; Olguín, 2001).

La capricultura al país ha estat tradicional, basada en coneixements empírics transmesos de generació en generació. El seu sistema de producció és de tres tipus: extensiu, semiextensiu i intensiu.

La finalitat de la producció és bàsicament l'autoconsum i com a forma d'estalvi se'n comercialitza l'excedent. La conducció dels ramats és mínima i es porta a terme per mà d'obra familiar.

Des dels seus inicis, la capricultura ha estat reglada a sectors amb uns ingressos econòmics baixos, fet que ha provocat l'estancament d'aquesta activitat. El sistema que predomina és l'extensiu, ja que en aquests la capricultura és una activitat viable que aprofita la poca productivitat vegetal. Com a conseqüència d'aquesta competitivitat en condicions precàries, s'ha associat la ramaderia caprina amb la pobresa.

Aquesta activitat també s'ha plantejat com un gran problema per als sistemes extensius per culpa del deteriorament dels recursos vegetals a causa del seu ús deficient. Es diu també que no és funcional perquè no s'ha resolt la forma d'administrar les terres comunals. A més, els sistemes moderns han fet cada vegada menys acceptables l'estil de vida tradicional dels pastors.

Encara que les pastures de cabres contribueixen modestament a la producció de llet (2%) i carn (1%) (FIRA, 1999:5), constitueixen el mitjà de vida i la font alimentària per a gran part de les famílies de les zones àrides i semiàrides del nord del país, i per això és una activitat important. Aquestes unitats productives són petits ramats conduïts directament per un pastor que fa totes les activitats de conducció amb l'ajut de la seva família.

El desert de Chihuahua. El nord ramader

El desert de Chihuahua és un dels deserts biològicament més rics del món. Cobreix una extensió aproximada de 630.000 quilòmetres quadrats dels estats de Chihuahua, Coahuila, Nuevo León,

Durango, Zacatecas i San Luis Potosí i arriba fins al sud-oest dels Estats Units d'Amèrica: Arizona, Nou Mèxic i Texas. (Grünberger, Reyes Gómez i Janeau, 2004)

Es tracta d'una vasta depressió endorreica (fondalades i conques tancades) que limita a l'oest amb la Sierra Madre Occidental, a l'est amb la Sierra Madre Oriental i al nord amb el riu Bravo. La fondalada és utilitzada per l'home sobretot per a la ramaderia extensiva de bovins i caprins. Els cultius irrigats i l'explotació de salines continentals són activitats alternatives a la ramaderia.

El desert de Chihuahua presenta precipitacions per sota de 350 mm l'any, amb una distribució molt irregular durant el seu cicle vegetatiu. La temperatura mitjana anual se situa entre els 15 i els 20 graus, amb no menys de set mesos secs. La coberta vegetal és menor del 70% i hi dominen principalment les espècies xeròfiles.

En aquest territori, l'altiplà de Potosí abasta una extensió de 31.660,13 quilòmetres quadrats, dins la conca del riu Salado. És una regió de grans espais oberts, de pasturatge borreguer i d'extenses carenes, formant el terreny més ampli i buit de l'Estat que s'estén més enllà dels seus límits occidentals i es perd en l'horitzó de Zacatlan cap al desert de Chihuahua. En l'actualitat, la població que habita l'altiplà és de 310.141 habitants, l'equivalent al 13,5% de la població total de l'Estat de Potosí.

Des dels temps de la Colònia es van establir per l'altiplà poblacions al voltant de les mines, de les hisendes ramaderes i de les explotacions salines. La ramaderia era una de les activitats més impor-

tants de la zona des del punt de vista econòmic, per la qual cosa part de la seva història està lligada al descobriment i l'explotació dels recursos del subsòl, com poden ser la mineria, la sal i l'aigua subterrània.

Ramaders i ramaderia a San Luis Potosí

Ser ramader comporta també un conjunt d'activitats agrícoles de temporada de caràcter familiar com són l'agricultura, la caça i la recol·lecció per part de la gent que es dedica fonamentalment a la capricultura. San Luis Potosí és un territori d'1.607.968 hectàrees on 17.829 ramaders practiquen la ramaderia i pasturen més de 300.220 caps de bestiar caprí (Secretària d'Agricultura, Ramaderia, Desenvolupament Rural i Alimentació, 2002).

Cada localitat té les seves pròpies terres i els seus propis recursos naturals –pastures, *bordos* d'aigua,³ fauna i flora– dins del règim comunal. És per això que l'estructura política està vinculada a la distribució d'aquests recursos naturals, la propietat dels quals duu a constants plets entre les comunitats pel control de les terres. Les terres comunals estan principalment als agostejaments i són utilitzades pels integrants del nucli comunal per a bestiar i cultiu de blat de moro i mongeta de temporada.

En aquestes terres trobem grups d'entre 20 i 30 pobladors amb vincle familiar que mantenen un sistema econòmic mixt basat en la ramaderia,⁴ l'agricultura,⁵ la caça⁶ i la recol·lecció.⁷ La forma d'assentament l'estableix el cicle anual de pluges i sequera, que defineix una mobilitat estacional en funció del bestiar. A aquestes comunitats se les coneix com a “comunitats de mallada”. *Mallada* en la seva definició literal és el lloc o refugi on es recull de nit el bestiar i s'alberguen els pastors.

Cicle anual

El circuit de mobilitat s'estableix de la manera següent: quan comença el fred (octubre) la mallada es mou cap a les terres altes a la recerca d'aigua i pastures. Aquest moviment es fa més enllà dels límits comunals, a llocs on hi ha més humitat. A la serra, les cabres queden a càrrec d'un home, adult o nen, mentre que els altres membres, homes i dones, es dediquen a la recollida de *le-*

chuguilla,⁸ que creix a les parts més altes. El grup familiar, incloent-hi els nens, participen a la recollida d'aquesta variant d'enciam i també recol·lecten altres espècies per a la seva alimentació, que es complementa amb la caça. El bestiar és per a la venda (el cabrit) i amb la llet s'elaboren formatges destinats a l'autoconsum i a la venda local.

Quan comencen les pluges –entre juny i maig–, s'inicia el descens del bestiar. La mallada s'estableix a la riba dels *bordos* d'aigua i comença la sembra del blat de moro i de la mongeta, procurant que les parcel·les sembrades estiguin a prop de la mallada, per tal d'aprofitar els excrements de les cabres com a adob. Durant aquest període, s'alterna l'agricultura amb el bestiar. És l'època més pròspera de l'altiplà. D'aquí ve la dita dels cabrers: “Qui sembra i cria, guanya nit i dia”.

El cicle del blat de moro és tan variable com el clima de l'altiplà. Les primeres pluges marquen el moment de la seva sembra però aquestes són molt incertes, ja que sovint poden no donar-se fins a juny o juliol. Per això, la mobilitat d'aquestes comunitats cap a terres més baixes es troba determinada per unes primeres pluges que permetin l'inici del cultiu del blat de moro.

En aquest període, sobretot dones i nens baixen a la zona de rec coneguda com “els pous” a treballar com a jornalers en la producció agroindustrial de tomàquet. En general, durant aquesta època els homes es queden a vigilar el bestiar i la parcel·la.

El bestiar que predomina és el caprí. El nombre de caps varia entre 50 i 1.000. No obstant això, entre aquests grups és difícil d'acumular-lo, ja que el bestiar és un capital que els serveix per a qualsevol eventualitat; com una malaltia, la mort, catàs-

3. Construccions per recollir l'aigua de la pluja.

4. Sobretot caprí.

5. Blat de moro i mongeta.

6. Per alimentar-se: rates de camp, porc senglar, conill, cucs de *maguety*.

7. Recol·lecten plantes medicinals: peiot, candela, *toloache*, *hojasén*, gobernadora, julivert; fibres: *maguety*, *lechuquilla*, *guayule*, palma *semandoca*, *sotol*; plantes d'alimentació: *bisnaga*, *cabuches* i palma.

8. Atzavara de fibres dures i primes d'on s'extreu l'*ixtle* que es ven per a l'elaboració de llaços, raspalls, tapetes, costals, etc.

trofe climatològica, esdeveniments rituals (casament, bateig, cerimònia dels quinze anys, etc.) o com una estratègia política per aconseguir algun benefici amb les autoritats.

La transhumància caprina en el context de l'altiplà de Potosí

A l'altiplà, l'explotació ramadera és de dos tipus:

1) *Extensiva*, quan s'utilitzen els terrenys menys productius, no aptes per a activitats agrícoles i que generalment no disposen d'altres fonts d'alimentació. Aquesta modalitat empra grans extensions de terreny.

2) *Semiextensiva*, quan es combina la pastura i l'esporgada (pastures) d'agostejament en èpoques de l'any amb l'aprofitament de residus de la collita i de la vegetació d'àrees marginals.

Dins del sistema extensiu i semiextensiu, la forma d'explotació ramadera de caprins que depèn de la mobilitat al llarg del cicle anual la denominem *sistema transhumant*.⁹ El seu tret específic es basa en una migració anual d'una zona a una altra que ofereixi més disponibilitat, no només d'aliment per al bestiar sinó de supervivència humana (caça i recol·lecció) en general. Aquesta mobilitat marca períodes estacionals de sis mesos a cada lloc. A l'octubre emigren amb els bestiar a les terres altes a la recerca d'aliment i a l'abril baixen. Durant l'any fan dos corrals, que ocupen per sis mesos. Els corrals canvien de lloc cada quatre o cinc anys perquè es restitueixin del *sirri* o excrement de les cabres, que produeix molta calor i fa mal als animals. El *sirri* es fa servir com a adob que venen a compradors que arriben directament fins a les mallades. En general, aquests ramaders tenen camps de blat de moro i col·loquen les mallades a prop d'aquests camps, fet que els proporciona restes per al bestiar.

L'interès per abordar la ramaderia transhumant rau en el fet que ha estat poc estudiada i en ocasions se l'acusa de la degradació del sòl i la vegetació pel fet que empra grans extensions de terreny, no disposa d'altres fonts d'aliment i manté un grau baix de tècnica. Partim del punt que el sistema transhumant és una modalitat de ramaderia que, tot i que per les seves condicions politicoeconò-

miques comporta un excés de pastures, ha aconseguit, al llarg dels segles, mantenir un sistema d'equilibri ecològic als llocs on es practica, i sempre a favor de la supervivència dels habitants de les zones àrides.

La transhumància

El sistema de ramaderia transhumant constitueix una forma productiva específica de clima mediterrani fred que es practica a la part nord del país (San Luís Potosí, Coahuila, Durango i Zacatecas).

La transhumància és un moviment recurrent, pendular i funcional. La periodicitat del moviment està regulada pel ritme cíclic de les estacions i les activitats de les unitats domèstiques s'hi ajusten. Això origina un canvi temporal d'assentament, seguit per una situació de retorn que dona inici a un nou cicle. El sistema transhumant queda esglaiat pel relleu, pel clima i per la receptivitat dels camps, destacant-se llavors dos moments: l'estiu i l'hivern, amb l'objectiu de complementar diferents pisos ecològics. Així també es pot classificar el moviment com a transhumància vertical —mobilitat d'arreu, d'ascens i de descens. (Bendini, 2004)

Les pluges (estiu), la sequera (hivern) i la ruta de les cabres conformen, per als ramaders del desert de Potosí, el circuit d'aquest sistema productiu i mostren àmbits territorials amb situacions diferencials entre els cabrers i la tinença de la terra.

A l'estiu, la ramaderia es fa a les valls i agostejaments, on l'escassetat d'aigua i de pastures es fa crítica a inicis de tardor. A l'octubre, la mallada inicia l'ascens a la serralada alta per damunt dels 2.000 metres. Aquest mitjà brinda aliments i aigua a les mallades a l'època d'estiatge, durant el període hivernal.

El circuit migratori i la distància varien segons la zona, des d'uns pocs quilòmetres fins a grans distàncies. La velocitat està condicionada per l'alimentació del bestiar, per la composició de la mallada, per la quantitat de caps de bestiar i per les característiques del relleu.

Aquests ramaders camperols són predominants a l'altiplà de Potosí i constitueixen un exemple de producció camperola en condicions de pobresa i aridesa. El circuit que fan és la resposta social a obstacles físics (topografia) i històrics (espoliació i

La transhumància fa que l'espai esdevingui un autèntic "espai sociocultural", percepció que ha començat a canviar quan s'inicià un procés de regulació de l'ús de la propietat social per part dels cabrers: la regulació pot dur a la fi la transhumància.
Fotografia: caprinocultor en la seva "majada" (Serra del Gorrión, Ejido de l'Epazote, Venado, San Luis Potosí).

lluites per la terra). És també l'adaptació obligada a unes condicions ecològiques (aridesa), socioculturals (marginació i pobresa) i institucionals (Secretària de la Reforma Agrària i Procuradora Agrària), en què viuen la major part dels habitants d'aquesta zona.

Ramaderia i tinença de la terra

L'espai és percebut i sentit pels cabrers transhumants, tant en funció del seu sistema de representacions com de les seves necessitats. Per tant, l'àmbit de la transhumància és un espai sociocultural. A les valls hi ha les terres més dotades (amb disponibilitat d'aigua, usades per a la producció d'hortalisses amb tecnologia moderna) i cap a la serrallada hi ha les terres menys productives, les comunes, utilitzades per a la ramaderia. En aquest espai és on els transhumants han conformat l'escenari ramader pel qual es desplacen cíclicament.

Donada l'estructura de l'espai, amb un règim de la terra, producte de circumstàncies històriques i politicosocials, a partir dels anys noranta s'han establert "formes legals" d'ocupació de la terra a partir del PROCEDA, instrument jurídic que el govern de la República utilitza per a la regulació de la propietat social. Un dels aspectes regulats és el referit al lliurament de certificats de drets d'ús comú a favor dels camperols amb drets que integren els nuclis agraris. Aquest aspecte ha conduït a la divisió en parcel·les de la terra d'ús comú de cada nucli agrari, mantenint un control estricte que determina que cap ramader no pot traslladar el seu bes-

tiar a camps d'un altre nucli agrari. Això permet la privatització de les terres que, abans del 1992, quan entra aquest programa, eren d'ús comú.

La tendència havia estat la supervivència de la forma social de producció de la terra, bestiar i treball familiar. La unitat domèstica de producció camperola persisteix en l'actualitat i roman, no solament per l'estratègia interna basada en la intensificació del sistema familiar amb la intenció d'augmentar ingressos, sinó també per la *macrològica* del sistema econòmic, a causa del baix nivell de desenvolupament local. Aquestes comunitats de pastors estan alterant la seva organització social, en projectar la privatització en títols de les terres comunals que ha impulsat el PROCEDA. El 90% de les terres comunals estan en procés de privatització i els nous propietaris les han començat a voltar i a posar-hi filats. Per això, s'ha reduït l'espai per a la pràctica de la ramaderia extensiva. Són

9. En general, aquest sistema es determina per la migració anual d'un pis ecològic a un altre que ofereix millors avantatges. Es distingeix dels sistemes sedentaris que es caracteritzen per dur-se a terme en llocs al voltant dels quals pasturen, i dels nòmades en els quals la migració és contínua, sense retornar a un mateix lloc de tancament. Si bé, en termes pròpiament ecològics, no estariem parlant d'un sistema transhumant, ja que no canvien d'una regió agroclimàtica diferent. En aquest estudi s'assumeix el tipus de mobilitat transhumant sostinguda per la variant estacional, relacionada amb el sistema de diversificació d'activitats que es fan tant en les estacions seques com en les pluges i difícilment es podrien fer en altres èpoques de l'any.

Els canvis normatius per a regular l'accés a les terres comunals ("majadas") ha significat, a la fi, el trencament dels tradicionals modes de subsistència basats en l'aprofitament dels escasos recursos de terres molt àrides com també el forçat procés d'emigració cap els EUA. Fotografia: "Majada" en ús (Serra del Gorrión, Venado, San Luis Potosí).

freqüents els plets entre els nous propietaris i els ramaders que pasturen per una terra comunal diferent a la seva o per una propietat privada.

Els cabrers transhumants de l'altiplà afronten una nova lluita, que s'afegeix a les dificultats d'ordre climàtic, migratori i econòmic: la lluita política. Aquesta situació de certificació està associada a la grandària i la composició de les mallades que condicionen el tipus d'estratègia productiva i la forma com ocorre el procés de diferenciació interna, comenta en José, amo d'una mallada a la serra del Gorrión:

«Com a màxim podem tenir 600 *chivitas*, no se'n poden cuidar més. La sequera ve molt dura i la terra ara és poca. Abans se'n podien tenir fins a 1.000. Aquí les terres eren de l'*Epa-zote* (comunals), ara ja no ho són. Van comprar la hisenda i els nous amos ens donen permís, a veure fins quan...» (2005).

La perspectiva futura

L'assentament dels ramaders en aquestes àrees àrides i semiàrides, amb alta densitat d'ús durant el cicle transhumant, situa el tema de la pràctica de la pastura en ambients fràgils. La legitimitat del problema de la desertització no ha d'ocultar l'històric èmfasi en associar-ne les causes a un tipus particular de producció. És necessari reconèixer l'heterogeneïtat social del sistema transhumant, i les diferents percepcions socials d'aquests camperols i ramaders, que es contraposa al discurs oficial de tipus ambientalista, que es justifica per la problemàtica associada al medi ambient. Aquesta problemàtica s'aborda amb propostes productives d'oferta tecnològica que només poden dur a terme els sectors més capitalitzats. La relació que manté el ramader amb els recursos naturals tanca una variada gamma d'usos condicionats pel medi, per la cultura del grup i per les relacions socials. El ramader transhumant es relaciona amb els recursos en un marc i en un context específic, des de la seva forma de pensament fins als diferents passos i petjades recorreguts, des de les decisions respecte a la càrrega animal fins a l'ús dels recursos.

En les seves representacions socials, els cabrers de l'altiplà de Potosí no reconeixen dins la seva vi-

da quotidiana el concepte de desertització, com tampoc es refereixen a l'ambient on desenvolupen les seves activitats agropecuàries com un desert, ni al procés de degradació i erosió com de desertització. Reconeixen que hi ha problemes –sequera, empobriment del sòl, menor disponibilitat de pastures– però ho atribueixen a condicions naturals («abans plovia més»). Per a ells el problema del temps és causa de l'agricultura de tipus capitalista que usa els canons¹⁰ perquè no plogui.

Caldria, per part del sector social i institucional, una obertura cap al reconeixement dels ramaders a l'accés territorial, així com reconèixer i reconciliar les polítiques socials amb les organitzacions locals, caracteritzades per forts llaços socials, les expressions dels quals són els usos i costums vinculats a una pastura comuna. Dur a terme això, comportaria una significativa connexió amb el problema de la gestió territorial i amb la reciprocitat o acords mutus a escala local sobre conducció ramadera. Per això, caldria tornar a considerar el PROCEDE, programa que es confronta amb els interessos locals, tal com podem veure en una de les seves definicions:

«Sabent amb precisió el que a cada camperol li pertany, es propicia una major presència d'inversions en el sector agropecuari, així com en altres activitats lligades als nuclis agraris, com són les forestals, turístiques, de desenvolupa-

ment urbà, etc.; més encara, els documents del PROCEDE faciliten fer lliurement contractes d'associació, renda, divisió en parcel·les o mitgeres. Per això, el Programa incideix en el desenvolupament econòmic del sector rural.»¹¹

D'acord amb aquesta política de privatització s'està exclouent de l'accés a un determinat territori i de la pastura comuna a tots aquells que no siguin d'una comuna o nucli agrari local. Això implica que les pastures comunes com les practicades avui dia, difereixen del lliure accés als recursos.

La transhumància té les seves arrels en les pràctiques colonials destinades a adequar-se a les limitacions de l'aridesa dels camps mitjançant la seva combinació amb les pastures i altres activitats (agricultura, caça, recol·lecció). En el cas dels ramaders camperols transhumants no es tracta d'opcions entre nivells de satisfacció sinó de modalitats o alternatives productives compatibles amb nivells de subsistència.

Sorgeixen polítiques de titulació de terres comunals ocupades pels ramaders a partir de l'atorgament de títols atenent a un dret legítim dels ocupants, es dissenyen canvis normatius que donen prioritat a la incorporació al mercat d'un vast territori de terres per sobre del desenvolupament rural camperol. La incorporació dels usuaris de les terres comunals al PROCEDE no apareix en l'actualitat directament vinculada a mecanismes i orientacions per part de l'Estat que garanteixin la permanència dels ramaders com a productors directes, i molt menys amb possibilitats de desenvolupament integral. Amb el mercat de la terra es presenta la venda de bestiar (per la seva impossibilitat de mantenir-lo). Aquesta situació està propiciant un procés d'emigració massiva als estats del nord i als Estats Units, deixant un rastre de pobles sense habitants.

10. Als camps de tomàquets, els empresaris agrícoles utilitzen canons per dispersar els grans de glaç que malmeten les plantes de tomàquets. La percepció dels que usen les terres comunals és que aquests canons dispersen els núvols i això provoca que no ploqui.

11. PROCEDE. Definició i objectius. Pàgina 2.

12. Sobretot a la ciutat de Monterrey, un dels estats amb major indústria del país.

BIBLIOGRAFIA

BENDINI, M.; TSAKOUMAGKOS, P.; BOGUES, C. "Los crianceros trashumantes del Neuquén". A: BENDINI Mónica; ALEMANY, Carlos (coord.) *Crianceros y chacareros en la Patagonía*. Argentina: La Coleman, 2004. (Cuadernos GESA; 5).

ELIZONDO E. *Los sefarditas en Nuevo León*. México: Gobierno del Estado de Nuevo León, 1987.

FIRA, *Oportunidades de Desarrollo en la industria de la leche y carne de cabra en México*. México: Fideicomisos instituidos en relación con la agricultura con el Banco de México, Volumen XXXII 8ª Época, año XXIX 30 de noviembre de 1999.

GOBIERNO DEL ESTADO DE SAN LUIS POTOSÍ. SECRETARÍA DE PLANEACIÓN Y FINANZAS. *Compendio de Legislación administrativa y fiscal del Estado 1997. Legislación administrativa II. Ley Ganadera del estado de San Luis Potosí*. México: Gobierno del Estado de San Luis Potosí, tomo II, 1987, p. 159-193.

GRÜNBERGER, O.; REYES-GÓMEZ, V.M.; JANEAU, J-L (ed.) *Las playas del desierto chihuahuense* (parte mexicana). México: Instituto de Ecología, AC Institut de Recherche pour le Développement, 2005.

GUTIÉRREZ, H. *La reconstrucción de México. El problema de la ganadería*. México: Polis, 1943.

INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA, GEOGRAFÍA E INFORMÁTICA. *Núcleos Agrario: Tabulados Básicos por Municipio*. México: INEGI, Procedencia, 2004.

INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA, GEOGRAFÍA E INFORMÁTICA. *La ganadería familiar en México*. México: INEGI, Colegio de Postgraduados, 1998.

MAISTERRENA, J.; MORA, I. *Oasis y Espejismo. Proceso e impacto de la agroindustria del jitomate en el valle de Arista*, S.L.P. México: El Colegio de San Luis/ Secretaría de Ecología del gobierno del Estado de San Luis Potosí/Sistema de Investigación Miguel Hidalgo CONACYT, 2000

MONROY, I.; CALVILLO, Y. *Breve historia de San Luis Potosí*. México: FCE/COLMEX, 1997.

SAUCEDO, P. *Historia de la ganadería en México*. México: Universidad Nacional Autónoma de México, 1984.

SECRETARÍA DE AGRICULTURA, GANADERÍA, DESARROLLO RURAL Y ALIMENTACIÓN, DELEGACIÓN EN EL ESTADO, SUBDELEGACIÓN DE PLANEACIÓN Y DESARROLLO RURAL. *Programa de Estadística, Evaluación y Directorio de Productores Sistema de Información Pecuaria de Captura*. México: SIPCAP, 2002.

VILLEGAS, A.; BOLAÑOS, A.; OLGUÍN, L. *La ganadería en México*. México: Plaza y Valdez/UNAM-Geografía, 2001.